

Interpretatio Romana. Grècia i Roma: visions creuades

Francesca Mestre
Universitat de Barcelona

RESUM

L'article ofereix un breu repàs de l'actitud romana envers la cultura grega, no exempta d'ambigüitat en combinar admiració i emulació en uns casos, i rebuig i hostilitat en d'altres. També dona compte dels diversos conceptes que podia evocar en els romans el terme *Grècia* o *els grecs*, i analitza l'atracció que el món grec suscitava en el romà en els àmbits de la religió, la llengua i l'educació.

ABSTRACT

This essay offers a brief overview of the ambiguous Roman attitude towards the Greek culture, since it aroused admiration and emulation in some cases, and rejection or hostility in others. It also reports the various concepts the term *Greece* or *Greeks* could evoke on Roman people and analyzes the attraction that the Greek world provoked on the Roman one in the fields of religion, language and education.

Diu Tàcit que entre els naharvals —poble germànic— eren honorats els Alcís, que, traduït en romà, venien a ser Càstor i Pòl·lux:

apud naharvalos antiquae religionis lucus ostenditur. praesidet sacerdos muliebri ornatu, sed deos *interpretatione Romana* Castorem Pollucemque memorant. ea vis numini, nomen Alcís. nulla simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium; ut fratres tamen, ut iuvenes venerantur.

En el país dels naharvals es mostra un bosc on existeix un antic culte. El presideix un sacerdot, amb vestit de dona: honoren però uns déus que, seguint la interpretació romana, són Càstor i Pòl·lux; idèntic és el poder de llur divinitat; són anomenats Alcís; sense simulacres ni vestigis de superstició importada, són venerats però, com germans i joves.¹

1. TAC., *Ger.* 43; la traducció és de Llorenç Riber (cf. TACIT, *Obres Menors: Diàleg dels oradors. Agrícola. Germània*, a cura de Francesc Martorell, Miquel Ferrà i Llorenç Riber, Barcelona, Fundació Bernat Metge [FBM], 1926).

Allò que Tàcit anomena «interpretatio romana» és una versió germànica de dos déus grecs, els famosos Diòscurs, que, tanmateix, havien estat incorporats al culte de Roma molt aviat, quan, segons la llegenda narrada per diversos autors llatins,² van tenir una intervenció decisiva en la batalla del llac Regil·la, per instaurar la República (segle v aC). Són precisament els déus germans que comuniquen la notícia, en el mateix lloc del fòrum on els seria aixecat un temple.

La relació entre grecs i romans es remunta, com és sabut, molt enrere en el temps, de molt abans de la intensificació política i militar, a finals del segle III aC, entre Roma i el món hel·lenístic, i de la posterior submissió a l'Imperi. A partir d'aquesta relació intensa comença allò que no s'acaba mai per al món romà: fer-se càrrec del significat i de la rellevància de la cultura grega. Tot plegat encara es veu més accentuat a mida que el poder i l'autoritat romans es van expandint cap a l'est. L'objectiu era doble: participar en aquell món cultural, d'una banda, i mostrar la primacia romana en el seu interior, de l'altra.

Un esforç d'aquesta mena engendra no poques complexitats: ambigüitat i ambivalència aparent són els mots que sovint defineixen l'actitud de Roma cap al món grec,³ i que, sovint, semblen ser l'expressió d'una certa esquizofrènia. Si abordem el tema cronològicament ens adonem, certament, que és durant la República quan es fa més palesa la convivència de les actituds més extremes.

Per una banda, hi ha exemples d'una clar filhel·lenisme: Fabi Píctor ret homenatge a la historiografia grega en la seva obra —avui perduda, però primera història de Roma, escrita en grec—, així com a la religió grega en la seva missió a Delfos,⁴ una missió que s'havia organitzat seguint les instruccions dels *Llibres Sibil·lins*, escrits en grec, la incorporació al culte dels quals datava, doncs, de temps antics.⁵ Així mateix, Titus Flamini —el general romà que va vèncer Filip v de Macedònia— presumeix de la seva fluïdesa en l'ús del grec,

2. Cf. V. MAX., 1.8.1; Liv., 2.20-21; Cic., *N.D.* 2.6, 3.11.

3. Cf. GRUEN (1992) 223; sóc deutora, al llarg d'aquesta exposició, del capítol 6 («The appeal of Hellas»: 223-271) d'aquesta obra que planteja molt encertadament els diferents aspectes d'allò que pretenc tractar aquí. Cf. també el molt interessant article de Heinrichs (1995).

4. Cf. LIV., 22.57 i 23.11; en aquesta missió Fabi Píctor era l'emissari del Senat que havia de consultar l'oracle després de la dolorosa desfeta, a mans d'Hanníbal, a Cannes (Pulla), el 216 aC.

5. Vegeu més avall, en el text.

tant oral com escrit.⁶ I un altre personatge romà del qual Plutarc escriu la biografia, Emili Paulus, declara repetidament el seu respecte per les tradicions gregues, de tal manera que introdueix els seus fills en la cultura grega.⁷ Un d'aquests fills, el famós Escipió Emilià que capitanejava l'exèrcit que va capturar Cartago l'any 146 aC, en veure la ciutat destruïda, va deixar escapar unes llàgrimes i va plorar obertament la sort dels enemics, recordant els versos d'Homer a la *Iliada* (6.448-449):

...a la fi, vindrà el dia
de la ruïna de Troia la santa, igual que de Príam
i de ses tropes armades de bona llança de freixe.⁸

Apià d'Alexandria, historiador de Roma que escriu en grec, del segle II dC, és qui ens transmet aquesta escena, i ens informa que, quan el mestre d'Escipió, l'historiador grec Polibi, li va preguntar per què feia la cita homèrica, ell li va contestar que temia per Roma, perquè el destí de les coses humanes sempre és el mateix.⁹ És evident que Escipió es distingia per haver estat educat en la tradició grega, i per haver estat deixeble de Polibi i del filòsof Paneci de Rodes.¹⁰

En resum, doncs, a partir del segle II aC, el filhel·lenisme esdevé una constant en els cercles cultivats de Roma. Ara bé, de la mateixa manera, i a la mateixa època, trobem també exemples de clara hostilitat. Els exemples més significatius són: la repressió de rites i cultes bacanals, fins i tot l'execució d'alguns dels seus practicants; els llibres pitagòrics es cremen en públic; els rètors i filòsofs grecs són expulsats de la ciutat de Roma en més d'una ocasió; la recurrència a la literatura llatina d'estereotips negatius dels grecs. El retrat que Plutarc fa de Cató n'és un bon exemple:¹¹

6. Cf. PLU., *Flam.* 5.7.

7. Cf. PLU., *Aem.* 6.4-8; Escipió Emilià duia sempre la *Ciropèdia* de Xenofont, com a model de lideratge polític i militar, Cíc., *Tusc.* 2.62, *Q. Fr.* 1.1.23.

8. La traducció és de M. Peix (cf. HOMER, *Iliada*, Barcelona, Alpha, 1978).

9. APP., *Pun.* 628-630 = Plb. 38.22

10. Cf. CÍC., *Rep.* 1.34.

11. PLU., *Cat.Ma.* 23.1-3; evidentment, encara que ara aquest no és el tema en discussió, hom pot posar tot tipus de reserves a la fiabilitat estricta que mereixen les anècdotes explicades per Plutarc; val la pena, tanmateix, quedar-se amb allò que, fins i tot en el cas que l'anècdota —aquesta o altres al llarg de les *Vides*— no mereixi ser entesa en la seva estricta literalitat, un ciutadà romà, grec d'origen, de l'Imperi, refereix a propòsit dels romans dels quals escriu la vida.

...ἀλλ' ὅλως φιλοσοφία προσκεκρουκώς, καὶ πᾶσαν Ἑλληνικὴν μοῦσαν καὶ παιδείαν ὑπὸ φιλοτιμίας προπηλακίζων, ὅς γε καὶ Σωκράτη φησὶ λάλον γενόμενον καὶ βίαιον ἐπιχειρεῖν, ᾧ τρόπῳ δυνατὸς ἦν, τυραννεῖν τῆς πατρίδος, καταλύοντα τὰ ἔθη καὶ πρὸς ἐναντίας τοῖς νόμοις δόξας ἔλκοντα καὶ μεθιστάντα τοὺς πολίτας. τὴν δ' Ἴσοκράτους διατριβὴν ἐπισκώπτων, [...] τὸν δὲ παῖδα διαβάλλων πρὸς τὰ Ἑλληνικά, φωνῇ κέχρηται θρασυτέρα τοῦ γήρωσ, οἷον ἀποθεσπίζων καὶ προμαντεύων ὡς ἀπολοῦσι Ῥωμαῖοι τὰ πράγματα, γραμμάτων Ἑλληνικῶν ἀναπλησθέντες. ἀλλὰ ταύτην μὲν αὐτοῦ τὴν δυσφημίαν ὁ χρόνος ἀποδεικνυσι κενήν, ἐν ᾧ τοῖς τε πράγμασιν ἡ πόλις ἤρθη μεγίστη, καὶ πρὸς Ἑλληνικὰ μαθήματα καὶ παιδείαν ἅπασαν ἔσχεν οἰκείως.

...sentia absoluta aversió a la filosofia i es mofava, per un punt d'honor, de tot l'art i la cultura grega; ell que, per exemple, diu que Sòcrates era un xerraire i un revolucionari que havia provat, de la manera que podia, d'ésser el tirà de la seva pàtria, abolint els seus costums i atraient i convertint els ciutadans a opinions contràries a les lleis; i així mateix ridiculitzava els ensenyaments d'Isòcrates [...] I per disposar el seu fill contra la cultura grega, es serveix d'una frase massa temerària per als seus anys, declarant, en el to d'un profeta i d'un endeví, que Roma perdrà el seu imperi quan s'haurà infectat de lletres gregues. Però ha demostrat la buidor d'aquest malaverany seu el temps durant el qual la Urbs s'elevà fins al màxim del seu imperi, i adquirí familiaritat amb la ciència i amb tota la cultura grega.¹²

L'ambivalència és tal que, sovint, hom designa la pugna pel lideratge de la república a partir de l'actitud envers Grècia: en un bàndol hi hauria el moviment filhel·lènic encapçalat per Flamini o per Escipió,¹³ i a l'altre, el moviment encapçalat per Cató i altres detractors de les influències de l'est grec. Sembla, doncs, que sota aquest plantejament, a la República romana hi ha dues tendències, la filhel·lènica i l'antihel·lènica, cadascuna amb els seus líders i les seves influències.

Tanmateix, per no caure en un excessiu reduccionisme, valdria la pena mirar d'escatir quins són els aspectes que els romans tenen en compte quan,

12. La traducció és de C. Riba, lleugerament adaptada (cf. PLUTARC, *Vides Paral·leles*, vol. III, Barcelona, FBM, 1926).

13. De fet, el cercle dels escipions emergeix com un grup de figures públiques i intel·lectuals que promouen activament, i ells mateixos ho cultiven, la difusió de la cultura grega i l'aprenentatge del grec a Roma, en oposició als seus detractors més conservadors, els defensors a ultrança de les tradicions natives.

genèricament, parlen de «Grècia» o dels «grecs»: potser no és el mateix quan es refereixen a cultura grega, una herència envejable, i quan es refereixen a alguns dels seus contemporanis com a gent de poc valor; o bé quan parlen dels grecs admirables del passat; o bé quan esmenten grecs compromesos amb valors com cal, i quan critiquen grecs inacceptables. Per als romans, «Grècia» i «els grecs» —sobretot «els grecs»— evocaven dues realitats: d'una banda la llarga tradició grega, de la qual ells mateixos se sentien dipositaris, i de l'altra totes aquelles persones d'origen grec, amb qui vivien. Dues realitats, val a dir, que sovint s'interferien, molestaven: els grecs contemporanis, entre altres coses, també es creien dipositaris —únics, potser, o almenys més directes— d'aquells altres del passat idealitzat.

Això podria fer entendre, doncs, l'ambivalència. A més, en molts casos, hom podia tenir unes preferències en l'àmbit privat i mostrar les contràries en públic: d'una banda, en els cercles culturals mostrar-se absolutament hel·lenitzat, i simultàniament expressar el contrari a un nivell oficial de política d'estat. Ja que, com afirma Momigliano,¹⁴ per als romans, familiaritzar-se amb la cultura grega podia tenir objectius molt pragmàtics i utilitaris, a saber, assegurar un progrés i eventualment un èxit de l'imperialisme romà de l'est. I qui sap si en la mentalitat d'alguns romans no hi havia el desig d'emular els prínceps hel·lenístics.¹⁵ No oblidem que, com diu Paul Veyne¹⁶ amb una certa gràcia, cap a l'any 200 aC, després d'Alexandre i les seves conquestes, Grècia i Orient formaven un grup de reialmes i de ciutats que constituïen l'ètnia més poderosa del món, la seva civilització era «la» civilització, i tothom hi estava d'acord: cartaginesos, etruscos i la Itàlia romana. I és que, en aquells temps, l'home més cèlebre no era pas ni Hanníbal ni Escipió, sinó Antíoc el Gran, rei grec del Pròxim Orient i de l'Orient Mitjà; per bé que el mateix Antíoc, l'any 192, cau sota les armes de Roma, i aquest és el principi de dos segles d'annexió gradual: províncies i protectorats. Això no obstant, el desig d'emulació dels monarques hel·lenístics sembla que s'adiu més amb algunes polítiques d'alguns emperadors que no pas amb les dels *nobiles* republicans. I, per altra banda, tampoc no sembla que el filhel·lenisme republicà sigui simplement un afer de política conjuntural.

A l'altre extrem, tot i que l'annexió no va implicar excessius esforços militars —en comparació amb les conquestes occidentals—, l'actitud, com és

14. MOMIGLIANO (1975), p. 16-21.

15. Cf. ara FERRARY (1988), p. 554-565, 578-588, 602-615.

16. VEYNE (2005), p. 163.

lògic, no fou sempre entusiasta, per part dels territoris que havien format els regnes hel·lenístics i havien estat, d'una manera o altra, hel·lenitzats.

Acudim novament a Aριὰ per cercar-hi un exemple de revolta contra el domini romà, incitada per Mitridates, rei del Pont.¹⁷

ὁ Μιθριδάτης [...] σατράπαις ἅπασιν καὶ πόλεων ἄρχουσι δι' ἀπορρήτων ἔγραφε, τριακοστὴν ἡμέραν φυλάξαντας ὁμοῦ πάντας ἐπιθέσθαι τοῖς παρὰ σφίσι Ῥωμαίοις καὶ Ἰταλοῖς, αὐτοῖς τε καὶ γυναιξίν αὐτῶν καὶ παισὶ καὶ ἀπελευθέροις, ὅσοι γένους Ἰταλικοῦ, κτείναντάς τε ἀτάφους ἀπορροῖσαι καὶ τὰ ὄντα αὐτοῖς μερίσασθαι πρὸς βασιλέα Μιθριδάτην. ἐπεκλήρυξε δὲ καὶ ζημίαν τοῖς καταθάπτουσιν αὐτούς ἢ ἐπικρύπτουσι καὶ μήνυτρα τοῖς ἐλέγχουσιν ἢ τοὺς κρυπτομένους ἀναιροῦσι, θεράπουσι μὲν ἐπὶ δεσπότης ἐλευθερίαν, χρήσταις δ' ἐπὶ δανειστὰς ἡμισυ τοῦ χρέους. τάδε μὲν δὴ δι' ἀπορρήτων ὁ Μιθριδάτης ἐπέστειλεν ἅπασιν ὁμοῦ...

Mitridates [...] va adreçar per escrit unes ordres secretes a tots els sàtrapes i als magistrats de les ciutats: que després d'esperar trenta dies, tots al mateix temps atacarien els residents romans i italians, ells, les seves dones, els seus fills, els seus criats, i tothom que fos itàlic de naixement; que després de matar-los, llançarien els seus cossos sense sepultura i que es repartirien els seus béns amb el rei Mitridates. Anunciava un càstig per a aquells que els enterressin o els amaguessin, i prometia recompenses a tots els que denunciessin aquells, i als que matessin els que s'haguessin amagat, la llibertat als esclaus que denunciessin els seus amos, i l'anul·lació de la meitat dels deutes als deutors que delatessin els seus creditors. Aquestes foren les instruccions secretes que Mitridates adreçava a tots al mateix temps...¹⁸

Malgrat dificultats d'aquesta mena, hi ha un fet clar i tangible: la implicació, cada vegada més gran, de Roma amb la cultura grega, paral·lela precisament a l'expansió dels romans cap a l'est.

És ben cert que hom pot argumentar també, tot i que la documentació és poca i fragmentària, que l'atracció de l'hel·lenisme entre l'aristocràcia romana data encara de temps molt més antics. Un indicatiu clar n'és una certa tendència entre els *nobiles* a posar-se un *cognomen* grec, almenys ja a partir del segle IV aC: Philo, Sophus, Philippus, Atticus, Philus, etc. Què vol dir? Potser no gran cosa, però, en tot cas, succeeix, tot i no ser, òbviament, un fenomen generalit-

17. Per a un comentari detallat de les circumstàncies històriques d'aquest episodi, vegeu SARTRE (2006), p. 317-323.

18. APP., *Mith.* 85-86 (la traducció és meua).

zat. De vegades té continuïtat en la nissaga, de vegades, no. Sembla una elecció personal: uns ho trien, altres no.

La relació més òbvia, en aquells temps, entre el món grec i el món romà, és —com per altra banda sembla ben lògic, per la proximitat geogràfica— amb la Campània i la Magna Grècia; la influència que aquell món grec d'Itàlia va exercir no és, doncs, gens menyspreable; en trobem indicis fins i tot en estatuària: estàtues d'Alcibiades, de Pitàgoras, etc.

Els eixos fonamentals d'aquesta atracció són: la religió, la llengua i l'educació.

Pel que fa a la religió, la receptivitat romana per als cultes grecs és gran.¹⁹ La tradició remunta a Tarquini el Superb, que va fer seus els *Llibres Sibil·lins*; tenim dades de consultes a aquests *Llibres* ja dels segles v i iv aC, sempre vinculades a l'origen del culte d'Apol·lo a Roma. Com tothom sap, els *Llibres* estaven escrits en grec, i la consulta era supervisada pels *decemviri*. Com també altres manifestacions religioses, aquestes consultes es realitzaven *Graeco ritu*.²⁰ No es tracta del contingut de la cerimònia sinó més aviat de la manera (el τρόπος, el νόμος) de celebrar la cerimònia, que és l'única manera, a l'antiguitat, de distingir entre les religions, ja que hom no és considerat supersticiós perquè creu en déus equivocats o falsos, sinó perquè munta cerimònies heterodoxes.

Tanmateix, no tots els cultes de déus «grecs» són *Graeco ritu* —ho són els d'Hèrcules, de Saturn, d'Apol·lo, de Ceres; però no els d'Esculapí, de la Magna Mater, de Bacus, etc. Livi ens explica que, precisament, els oracles sibil·lins prescrivien, de vegades, fer celebracions i processons *Graeco ritu*.²¹ No és impossible, però, que aquests rites fossin construccions posteriors, per tal de fer de Roma una ciutat oberta.

En canvi, això no succeïa de cap manera amb el culte a Càstor i Pòl·lux; així Estrabó ens informa que, per a Demetri Poliorcetes, els cultes als *Castores* eren una prova de la συγγένεια πρὸς τοὺς Ἑλληνας (del parentiu amb els grecs) dels romans;²² els romans, en canvi, mai no ho admeten. Recordem que els Diòscurs són els patrons dels *equites*, gent de l'elit, i la tradició deia que el seu concurs va ser decisiu per a la supremacia de Roma en el Laci. Per això tenen un temple en el fòrum, i cada any els *equites* celebren un festival en el

19. A propòsit de la incorporació de cultes grecs a Roma, cf. SCHEID (1995).

20. El primer que va fer servir aquesta expressió, sembla, fou precisament Cató, al segle II aC; cf. Cato, *fr.* 77.

21. Cf. LIV., 25.12.

22. Cf. STR., 5.3.5.

seu honor. Per tant, consideren que el seu culte és, fins a cert punt, fundacional de Roma i, per tant, genuí.

En realitat, doncs, des del punt de vista romà, l'origen de l'ésser diví no té forçosament res a veure amb les cerimònies *Graeco ritu*: Hèrcules no ve pas de l'estranger, sinó de Tíbur; igual que Càstor i Pòl·lux que, tot i que en una inscripció antiga a Lavínum se'ls anomena *quiroi*, sembla que foren transferits a Roma procedents de Túsculum, i no directament de cap ciutat grega.

Pot semblar paradoxal, en canvi, el fet que hom usi el *Graeco ritu* en celebracions que no tenen res a veure amb Grècia, la qual cosa confirma, si més no, que l'anomenat *Graeco ritu* és una construcció que deriva de l'expansió del món romà fora d'Itàlia, quan l'elit va percebre que, institucionalment, eren «generosos» en contra de l'«avarícia» dels grecs.²³

Ara bé, l'any 186 aC un decret del senat prohibeix el culte de Bacus, perquè és titllat de *superstitio*. Es produeixen persecucions, detencions i, fins i tot, execucions dels seus practicants.²⁴ Podria semblar que aquesta és una dada molt contradictòria. El fet, però, té un significat simbòlic: es tracta de fer evident el control públic de la religió. No és una forma de resistència a l'hel·lenisme, ni de bon tros, sinó una manera d'afirmar la subordinació d'un culte aliè a les necessitats de l'Estat. Es tractava de difondre un missatge, amb demostració de força: calia demanar permís especial, i, en aquest cas, els era concedit tant a individus com a grups de devots del déu. El moment històric és significatiu: s'han acabat les guerres a l'est, i la invasió dels productes culturals d'aquelles contrades és immensa; cal que els governants estableixin, quan no ho havien fet abans, la seva responsabilitat per regular el que passa, especialment a la península Italiana.

Hi ha un altre esdeveniment, de la mateixa època, que segueix un esquema similar: l'any 181 aC va ser exhumat un taüt que contenia uns volums de Pitàgoras juntament amb el material pontifical del rei Numa Pompili. Els llibres van ser condemnats com a subversius per a la religió romana, i es va dictar l'ordre que fossin cremats en públic. Novament, l'interès era cridar l'atenció a la ciutadania, i no té res a veure ni amb Pitàgoras ni amb el pitagorisme, ni amb el fet de purgar la religió romana d'elements hel·lènics —cosa impossible, per altra banda.

23. També en allò que respecta els drets de ciutadania: la ciutadania romana fou ràpidament atorgada a tirrens, sabins, etc., mentre que les coses no anaven així a les *poleis* gregues; cf. GAUTIER (1981).

24. Cf. LIV., 39.14, sobre la immoralitat de les *Bacchanalia*.

Així com els individus eren cada vegada més atrets per la cultura grega, l'Estat necessitava enunciar clarament els valors de la comunitat que transcendien la influència de l'est. Calia afirmar la primacia del *mos maiorum* on l'hel·lenisme no hi era exclòs, sinó que hi era present, però com un element adjunt, subsidiari, no central ni nuclear.

L'expulsió, en diverses ocasions, d'intel·lectuals grecs de Roma segueix el mateix perfil.

Tot això, no cal dir, ja no passarà a l'època de l'Imperi, ja no caldrà: aleshores, la integració ja es dona per feta.

Pel que fa a la llengua, el desenvolupament és paral·lel al de la religió. Tenim una anècdota força divertida, relatada per Dionís d'Halicarnàs:

...Ποστόμιος πρέσβυς ἐστάλῃ πρὸς Ταραντίους· καί τινα αὐτοῦ διεξιόντος λόγον οὐχ ὅπως προσεῖχον αὐτῷ τὴν διάνοιαν ἢ λογισμοὺς ἐλάμβανον οἱ Ταραντίνοι σωφρόνων ἀνθρώπων καὶ περὶ πόλεως κινδυνευούσης βουλευομένων, ἀλλ' εἶ τι μὴ κατὰ τὸν ἀκριβέστατον τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου χαρακτήρα ὑπ' αὐτοῦ λέγοιτο παρατηροῦντες ἐγέλων, καὶ πρὸς τὰς ἀνατάσεις ἐτραχύνοντο καὶ βαρβάρους ἀπεκάλουν καὶ τελευτώντες ἐξέβαλλον ἐκ τοῦ θεάτρου. ἀπιόντων δ' αὐτῶν εἰς τῶν ἐφεστηκότων ἐν τῇ παρόδῳ Ταραντίνων, Φιλωνίδης ὄνομα, σπερμολόγος ἀνθρωπος, ὃς ἀπὸ τῆς οἰνοφλυγίας, ἢ παρὰ πάντα τὸν βίον ἐκέχρητο, προσηγορεύετο Κοτύλη, μεστὸς ὧν ἐτι τῆς χθιζῆς μέθης, ὡς ἐγγὺς ἦσαν οἱ πρέσβεις, ἀνασυράμενος τὴν περιβολὴν καὶ σχηματίσας ἑαυτὸν ὡς αἰσχιστον ὀφθῆναι, τὴν οὐδὲ λέγεσθαι πρέπουσαν ἀκαθαροσίαν κατὰ τῆς ἱερᾶς ἐσθῆτος τοῦ πρεσβευτοῦ κατεσκεδάσε.

Γέλως δὲ καταρραγέντος ἐξ ὅλου τοῦ θεάτρου καὶ συγκροτούντων τὰς χεῖρας τῶν ἀγερωχοτάτων ἐμβλέψας εἰς τὸν Φιλωνίδην ὁ Ποστόμιος εἶπεν· Δεξόμεθα τὸν οἰωνόν, ᾧ σπερμολόγε ἀνθρωπε, ὅτι καὶ τὰ μὴ αἰτούμενα δίδοτε ἡμῖν. ἔπειτα εἰς τὸν ὄχλον ἐπιστραφεὶς καὶ τὴν ὕβρισμένην ἐσθῆτα δεικνύς, ὡς ἔμαθεν ἔτι πλείονα γινόμενον ἐξ ἀπάντων <τὸν> γέλως καὶ φωνὰς ἤκουσεν ἐνίων ἐπιχαιρόντων καὶ τὴν ὕβριν ἐπαινούντων· Γελᾶτε, ἔφησεν, ἕως ἔξεστιν ὑμῖν, ἄνδρες Ταραντίνοι, γελᾶτε· πολὺν γὰρ τὸν μετὰ ταῦτα χρόνον κλαύσετε. ἐκπικρανθέντων δὲ τινῶν πρὸς τὴν ἀπειλήν· καὶ ἵνα γε μᾶλλον, ἔφησεν, ἀγανακτήσητε, καὶ τοῦθ' ὑμῖν λέγομεν, ὅτι πολλῶν τὴν ἐσθῆτα ταύτην αἵματι ἐκπλυνεῖτε. ταῦτα οἱ τῶν Ῥωμαίων πρέσβεις ὕβρισθέντες ὑπὸ τῶν Ταραντίνων ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ καὶ ταύτας τὰς φωνὰς ἐπιθεσπίσαντες ἀπέπλευσαν ἐκ τῆς πόλεως.

Postumi va ésser enviat com a ambaixador als tarentins i, mentre els estava exposant el seu missatge, els tarentins no només no li feien cas ni reflexionaven

com a homes assenyats deliberant sobre una ciutat en perill, sinó que observaven si deia quelcom fora de la més estricta norma de la parla grega, i aleshores reien. Després s'irritaren pels esgarips, els consideraven propis d'un estranger, i acabaren fent-lo fora del teatre. Quan anaven marxant, un dels tarentins que es trobava dempeus en el camí d'entrada, de nom Filònides, un xerraire, que per la seva afecció al vi que consumia contínuament tenia el sobrenom de *Bot*, immers encara en la borratxera del dia anterior, com que a prop hi havia els ambaixadors, va arromangar-se el vestit i adoptant la postura més vergonyosa de ser vista, escampà sobre la roba sagrada de l'ambaixador la brutícia que ni escau de ser dita.

En esclatar el riure per tot el teatre i el picar de mans dels més insolents, Postumi va mirar Filònides i va dir: «Acceptarem el presagi, xerraire, perquè ens doneu fins i tot allò que no ha estat demanat». Tot seguit es tombà cap a la multitud i mostrà la roba ultratjada, ja que s'adonà que el riure de tots era encara més gran i va sentir veus d'alguns que se n'alegraven i lloaven l'ultratge. «Rieu, digué, homes de Tarent, rieu mentre us sigui possible, car plorareu molt de temps a partir d'ara». Com que alguns es van molestar per l'amenaça, afegí: «I per tal que encara us enutgeu més, també us dic això: que rentareu aquesta roba amb molta sang». Els ambaixadors dels romans, després d'haver patit aquest ultratge dels tarentins, individual i col·lectiu alhora, i d'haver pronunciat aquestes paraules vaticinadores, salparen de la ciutat.²⁵

Es tracta de Postumi Megel·le, ambaixador romà a Tarent l'any 282 aC, que va intentar parlar en grec davant dels tarentins. Aquesta anècdota demostra que l'aprenentatge del grec era ampli, ja en aquell temps, però també que els tarentins —i, en general, els hel·lenòfons— estaven força pagats d'ells mateixos i de la puresa de la seva llengua —i segurament els contactes de tot tipus de Roma amb la Magna Grècia hi contribuïen.

Ara bé, els romans no van necessitar més que una lliçó d'aquesta mena, i no va consistir, de cap manera, a eliminar el grec. Però a partir d'aquell moment tot allò que tingués a veure amb l'Estat romà s'havia de produir en llatí, i només en llatí. Intèrprets i traductors van tenir feina llarga!

Això vol dir que en converses privades el grec seguia essent molt utilitzat, ja que els romans el parlaven, però normalment mai en res que tingués a veure amb la cosa pública. Cap negociació podia tenir lloc en una altra llengua que no fos el llatí.

Sabem, per Polibi i per Livi, que quan Escipió i Hanníbal, abans de la batalla de Zama (a Numídia, el 202 aC), es van trobar, ho van fer amb inter-

25. D.H., 19.5 (la traducció és meva).

prets, tot i que, com ens informa Nepos, ambdós parlaven perfectament grec.²⁶

En el mateix sentit, és curiosa la dada que ens forneix Plutarc a propòsit del molt «anti-hel·lènic» Cató:²⁷

πλειστον δὲ χρόνον ἐν Ἀθήναις διέτριψε, καὶ λέγεται μὲν τις αὐτοῦ φέρεσθαι λόγος ὃν Ἑλληνιστὶ πρὸς τὸν δῆμον εἶπεν, ὡς ζηλῶν τε τὴν ἀρετὴν τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων, τῆς τε πόλεως διὰ τὸ κάλλος καὶ τὸ μέγεθος ἡδέως γεγωνῶς θεατῆς· τοῦτο δ' οὐκ ἀληθές ἐστιν, ἀλλὰ δι' ἐρμηνέως ἐνέτυχεν τοῖς Ἀθηναίοις, δυναθεὶς ἂν αὐτὸς εἰπεῖν, ἐμμένων δὲ τοῖς πατρίοις καὶ καταγελῶν τῶν τὰ Ἑλληνικὰ τεθραυμακότων... θαυμάσαι δὲ φησι τοὺς Ἀθηναίους τὸ τάχος αὐτοῦ καὶ τὴν ὀξύτητα τῆς φράσεως· ἃ γὰρ αὐτὸς ἐξέφερε βραχέως, τὸν ἐρμηνέα μακρῶς καὶ διὰ πολλῶν ἀπαγγέλλειν· τὸ δ' ὅλον οἶσθαι τὰ ῥήματα τοῖς μὲν Ἑλλήσιν ἀπὸ χειλῶν, τοῖς δὲ Ῥωμαίοις ἀπὸ καρδίας φέρεσθαι.

Passà la major part de temps a Atenes. Diuen que encara circula un cert parlament seu, que adreçà en grec al poble, dient que admira la virtut dels antics atenesos i que està content de contemplar llur ciutat per la seva bellesa i grandària. Però això no és veritat. Al contrari, es dirigí als atenesos a través d'un intèrpret, podent haver-los parlat directament; però s'aferrava als costums pairals i es reia dels admiradors de les coses gregues (...). A més, diu que els atenesos admiraven la rapidesa i agudesia del seu llenguatge; perquè el que ell exposava breument, l'intèrpret els ho repetia llargament i amb moltes paraules; i en suma, creia que les paraules als grecs els sortien dels llavis i als romans del cor.²⁸

És aquest un passatge molt fèrtil quant a l'ús d'ambdues llengües entre els romans. L'únic problema rau en el fet que no sabem si es fa més eco del pensament i actituds de Cató o respon més a la coherència que Plutarc, home de l'Imperi, vol donar al seu personatge. En un cas com en l'altre, però, queda palès que l'ús dels intèrprets solia ser necessari quan els hel·lenòfons havien d'escoltar llatí, d'una banda, i de l'altra que Cató, almenys de la manera que ens el vol caracteritzar Plutarc, no era gaire procliu a la reverència general, que, sovint, tot allò grec tenia pels romans.

Però Plutarc, com a bon assagista que és, tot i que escrigui les vides d'al-

26. Cf. LIV., 29.19-30.30; NEP., *Han.* 13.3; PLB., 15.5-6.

27. PLU., *Cat. Ma.* 12.5-7.

28. La traducció és de C. Riba (cf. PLUTARC, *Vides Paral·leles*, vol. III, Barcelona, FBM, 1926).

tres, ens parla d'ell mateix i deixa emergir, explícitament, elements de la seva pròpia personalitat i experiència. Doncs bé, a l'inici de la *Vida de Demòstene*, que tindrà com a paral·lel la del romà Ciceró, ens confessa la seva poca perícia en la llengua llatina i, per tant, la seva incapacitat per jutjar, de la mateixa manera, les virtuts oratòries d'ambdós personatges:

...ἐν δὲ Ῥώμῃ καὶ ταῖς περὶ τὴν Ἰταλίαν διατριβαῖς οὐ σχολῆς οὔσης γυμνάζεσθαι περὶ τὴν Ῥωμαϊκὴν διάλεκτον ὑπὸ χρεῖων πολιτικῶν καὶ τῶν διὰ φιλοσοφίαν πλησιαζόντων, ὁπὲ ποτε καὶ πόρρω τῆς ἡλικίας ἠρξάμεθα Ῥωμαϊκοῖς συντάγμασιν ἐντυγχάνειν, καὶ πρᾶγμα θαυμαστὸν μὲν, ἀλλ' ἀληθὲς ἐπάσχομεν. οὐ γὰρ οὕτως ἐκ τῶν ὀνομάτων τὰ πρᾶγματα συνιέναι καὶ γνωρίζειν συνέβαινεν ἡμῖν, ὡς ἐκ τῶν πραγμάτων, <ὧν> ἀμῶς γέ πως εἶχομεν ἐμπειρίαν, ἐπακολουθεῖν δ' αὐτὰ καὶ τοῖς ὀνόμασι. κάλλους δὲ Ῥωμαϊκῆς ἀπαγγελίας καὶ τάχους αἰσθάνεσθαι καὶ μεταφορᾶς ὀνομάτων καὶ ἀρμονίας καὶ τῶν ἄλλων, οἷς ὁ λόγος ἀγάλλεται, χαρίεν μὲν ἠγούμεθα καὶ οὐκ ἀτερές· ἢ δὲ πρὸς τοῦτο μελέτη καὶ ἀσκησις οὐκ εὐχερῆς, ἀλλ' οἷσισι πλείων τε σχολῆ καὶ τὰ τῆς ὥρας ἔτι [πρὸς] τὰς τοιαύτας ἐπιχωρεῖ φιλοτιμίας.

...a Roma i en les nostres estades en diversos indrets d'Itàlia, no ens vagà de practicar-nos en la llengua llatina, a causa d'obligacions polítiques i del nombre dels nostres alumnes de filosofia. Començarem, doncs, tard i en edat avançada, a llegir obres llatines. I és una cosa sorprenent, però vera, el que en això ens passava. Perquè, més que col·legir i entendre les coses per les paraules, era per les coses, de les quals teníem com fos alguna experiència, que seguíem el significat de les paraules. Ara, apreciar la bellesa de l'estil llatí, la seva rapidesa, els trasllats de sentit dels mots, els ritmes, i els altres ornaments del discurs, creiem que és encantador i que té els seus plaers, però l'estudi i l'exercici que per a això calen no són fàcils sinó per a aquells que tenen més lleure, i en els quals la joventut encara deixa lloc a aquesta mena d'ambicions.²⁹

L'admiració per tot el grec és, doncs, un tòpic a la República romana. També ho és, però, la burla, l'exageració i un cert gregarisme que, sens dubte, ve donat per l'excés de proximitat.

Parlem del comediògraf Plaute, per exemple. Les seves comèdies estan plenes de frases gregues i de paraules gregues llatinitzades. Però també fa servir termes com *pergraecari* o *congraecari* per indicar intemperància i disbauxa. Els grecs que apareixen molt sovint a les seves obres, normalment esclaus,

29. PLU., *Dem.* 2.2-4; la traducció és de C. Riba (cf. PLUTARC, *Vides Paral·leles*, vol. I 5, Barcelona, FBM, 1928).

no fan remarques massa elogioses per als grecs. Plaute parodia l'estereotip romà del grec disbauxat, hedonista i gandul. Perquè evidentment, els estereotips existeixen i tenen els seus exponents: Pacuvi, sense anar més lluny, retreu la xerrameca als filòsofs que ell anomena falsos, i Afrani oposa la saviesa pràctica dels romans a la teorització abstracta dels grecs.

Ara bé, res de l'exposat no impedeix que, avançant el temps, cada vegada la interrelació sigui més estreta. L'Imperi introdueix canvis importants en això i en moltes altres coses: una única potència política, clara i definitiva, acceptada per tothom, almenys sobre el paper, ja no necessita afirmacions romanes: tot el grec és ja romà, com ho és el mateix Imperi.³⁰

En el camp de l'educació, la παιδεία grega hi és present des de sempre. En tenim molt àmplies notícies de l'època de l'Imperi, que representa el moment de la culminació en l'afiançament del model, un model molt homogeni arreu: tant se val agafar els textos teòrics de προγυμνάσματα³¹ en grec —Teó, Hermògenes—, com els que estan escrits en llatí —Quintilià. A més, aquest és un tipus d'educació que té una gran influència en la vida literària i cultural.

Una tendència, en aquell moment, és que els grecs miren de reafirmar la seva identitat grega. I en aquest aspecte es produeix un fenomen retrospectiu per part dels grecs, antiquari, que influeix d'una manera decisiva en l'educació. Es tracta d'intensificar la mirada cap al passat clàssic, i de palesar que, d'entre tots els membres d'aquest imperi tan vast, són els d'origen grec els més directes hereters dels homes dels segles v i iv.

Per una altra banda, l'educació continua estant relacionada amb les estructures clàssiques de la retòrica i la política. Així, com ja deia Estrabó,³² «tot home educat és alhora un polític i viceversa». La veu pública, doncs, continua tenint una gran importància. L'Imperi ho facilita, donat que és un sistema polític amb molts funcionaris, descentralitzat i on, per tant, és possible per a

30. Les paraules de Vidal-Naquet són molt descriptives de la situació: «Dans l'empire romain du Ier. siècle de notre ère, l'état est latin, la culture gréco-latine. Les écrivains latins ne peuvent se comprendre et ne se comprennent pas eux-mêmes sans référence à un univers grec à la fois proche, présent —les écoles d'Athènes, d'Antioche, d'Alexandrie, la Grande Grèce ou Marseille toujours grecques— et fabuleux —Homère, Thucydide, les tragiques du Vè. siècle. Ce qui fait le prix de la culture latine est de ne jamais être vécue comme simple, ni comme "naturelle". Elle est double...», cf. VIDAL-NAQUET (1977), p. 17.

31. Els προγυμνάσματα eren els exercicis mitjançant els quals els joves es preparaven per a la declamació pública; per a una idea de conjunt d'aquest tipus de preparació, cf. el llibre ja clàssic de Marrou (1948), i el més recent de Criobore (2001).

32. STR., 1.1.22.

tothom, sigui quin sigui l'origen, ostentar algun càrrec, i exhibir mèrits per ostentar-lo; tot depèn del nivell del càrrec.³³

Cal tenir en compte, a més, l'aspecte social de la παιδεία: la παιδεία transmet un bagatge social i intel·lectual que acompanya i indica riquesa personal i ser de bona família. Això és veritat per a tothom a l'Imperi, però per als grecs funciona també com un vehicle d'identitat cultural específica, que possibilita les eines per poder negociar en l'escena dels governs locals. I és que la supervivència de la pedagogia retòrica —que entrena els estudiants per a la participació política mitjançant el discurs públic— assegura, per la seva naturalesa comunicativa, la relació entre educació i ciutadania i política.

La pregunta difícil de contestar, però, és la següent: quina mena de ciutadà forma aquesta παιδεία? Atès que el model és l'Atenes democràtica, cada vegada aquesta pregunta és més difícil de contestar: cada vegada la distància és més gran entre els models educatius i la realitat, fins a tal punt que és sorprenent que el prestigi de l'art oratòria hagi sobreviscut a les condicions socials que la van produir; tanmateix, cal concloure que per als ulls d'un antic, l'eloqüència és un valor humà que transcendeix qualsevol aplicació pràctica que es desenvolupi per unes circumstàncies històriques determinades.

Per tant, la consolidació de l'Imperi implica «classicisme» en arts i lletres, puresa de llengua —àtica— inclosa, però un «classicisme grec» que no només l'emprenen els grecs; de tal manera que es produeix, en certa mesura, un manteniment de dues identitats culturals separades —en la relació del grec amb Roma, de reconeixement d'una certa especificitat i privilegi; i en la relació de Roma amb el grec, de tracte especial i diferent del dels altres pobles conquerits. Grecs i romans, doncs, participant de la mateixa educació i cultura, es troben immersos en una mena de diàleg tens d'«apropiació» cultural i d'autodefinició mútua.

Llucià de Samòsata, escriptor del segle II dC, ens n'ofereix diversos retrats, d'entre els quals el següent és, potser, un dels més il·lustratius:

—οὐχ ὀρέα; —ἐκτετήκασι τῷ πόθῳ τῆς Ὀμήρου σοφίας ἢ τῆς Δημοσθένους δεινότητος ἢ τῆς Πλάτωνος μεγαλοφροσύνης, ὧν ἦν τις ἐκ τῆς ψυχῆς ἀφέλη τὸ χρυσίον καὶ τὸ ἀργύριον καὶ τὰς περὶ τούτων φροντίδας, τὸ καταλειπόμενον ἐστὶ τῦφος καὶ μαλακία καὶ ἡδυπάθεια καὶ ἀσέλγεια καὶ ὕβρις καὶ ἀπαιδευσία. δεῖται δὴ σου ἐπ' ἐκεῖνα μὲν οὐδαμῶς, ἐπεὶ δὲ

33. És digna de tenir en compte, però, l'observació de Veyne, en el sentit que hi ha una espècie de llei no escrita que exclou del tron qualsevol home procedent de la civilització hel·lènica, així com també, més tard, als segles IV i V dC, la mateixa llei no escrita n'excloïa els germànics; cf. VEYNE (2005), p. 197.

πάγωνα ἔχεις βαθὺν καὶ σεμνός τις εἶ τὴν πρόσοψιν καὶ ἰμάτιον Ἑλληνικὸν εὐσταλῶς περιβέβλησαι καὶ πάντες ἴσασί σε γραμματικὸν ἢ ῥήτορα ἢ φιλόσοφον, καλὸν αὐτῷ δοκεῖ ἀναμεμίχθαι καὶ τοιοῦτόν τινα τοῖς προϊούσι καὶ προπομπεύουσιν αὐτοῦ· δόξει γὰρ ἐκ τούτου καὶ φιλομαθῆς τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων καὶ ὅλως περὶ παιδείαν φιλόκαλος. ὥστε κινδυνεύεις, ὦ γενναῖε, ἀντὶ τῶν θαυμαστῶν λόγων τὸν πάγωνα καὶ τὸν τριβῶνα μεμισθωκέναι.

Χρὴ οὖν σε αἰεὶ σὺν αὐτῷ ὀράσθαι καὶ μηδέποτε ἀπολείπεσθαι, ἀλλὰ ἔωθεν ἐξαναστάντα παρέχειν σεαυτὸν ὄφθισόμενον ἐν τῇ θεραπείᾳ καὶ μὴ λιπεῖν τὴν τάξιν. ὁ δὲ ἐπιβάλλων ἐνιότητέ σοι τὴν χεῖρα, ὅ τι ἂν τύχη ληρεῖ, τοῖς ἐντυγχάνουσιν ἐπιδεικνύμενος ὡς οὐδὲ ὀδῶ βαδίζων ἀμελής ἐστὶ τῶν Μουσῶν, ἀλλ' εἰς καλὸν τὴν ἐν τῷ περιπάτῳ διατίθεται σχολήν. σὺ δ' ἄθλιος τὰ μὲν παραδραμών, τὰ δὲ βάδην ἄναντα πολλὰ καὶ κάταντα —τοιαύτη γὰρ, ὡς οἴσθα, ἡ πόλις— περιελθὼν ἴδρωκάς τε καὶ πνευστιᾶς, κάκείνου ἔνδον τινὶ τῶν φίλων πρὸς ὃν ἦλθεν διαλεγόμενου, μηδὲ ὅπου καθίζης ἔχων ὀρθὸς ὑπ' ἀπορίας ἀναγιγνώσκεις τὸ βιβλίον προχειρισάμενος.

Que no ho veus? Es consumeixen amb el desig de la saviesa d'Homer o l'eloqüència de Demòstenes o l'alta volada de Plató; i si algú els treïés de l'ànima el daurat, el platejat i els pensaments al voltant d'això, només hi queda luxe, mol·lície, vida regalada, rauxa, insolència i manca d'educació; no li fas cap falta per a aquestes coses. Ara bé, com que portes una barba llarga i tens un aspecte respectable, i et vesteixes convenientment amb el mantell grec i tots saben que ets un «gramàtic», o un orador, o un filòsof, a ell li sembla bé que un individu així es trobi enmig dels que l'acompanyen i li fan el seguici. Car gràcies a això donarà la impressió de ser un lletraferit dels ensenyaments grecs, i en resum un addicte a la *paideia*. O sigui que, amic meu, corres el risc que et pagui per la barba i el mantell en comptes de pels teus admirables discursos.

I t'hauràs de deixar veure sempre amb ell, no abandonar-lo mai, sinó que, al matí, tan bon punt et llevis, t'hauràs de presentar davant seu per tal que es vegi que te n'ocupes, i que no abandones mai el teu lloc. Aleshores ell, posant-te la mà sobre l'espatlla, xerrarà amb tu de qualsevol cosa que se li acudí, mostrant als que es trobin amb ell que ni passejant pel carrer descura les Muses, sinó que aprofita el temps del passeig amb profit. I tu, pobre infeliç, de vegades corrent, altres vegades a poc a poc, carrer amunt, carrer avall moltes vegades —car així és la ciutat, ja ho saps—, i donant voltes, acabes suant i esbufegant; i mentre ell està de conversa a casa d'algun amic a qui ha anat a visitar, sense trobar on seure, dempeus, sense saber què fer, et poses a llegir el llibre que prèviament hagis agafat.³⁴

34. LUCIANUS, *Merc. Cond.* 25 (la traducció és meva).

Qui és propietari de la παιδεία? Els grecs que li van donar origen, o els romans que són els conqueridors-custodis del món?

El sistema educatiu, que tan important és, de l'Imperi romà en endavant a la cultura occidental, viu i es troba en una tensió constant: la tensió ve per l'obsessiva mirada al passat, a la democràcia atenesa, a la Grècia clàssica, a un model que no es correspon gens amb la vida quotidiana de l'Imperi. És una escola que, alhora, ensenya submissió i conformitat —l'Imperi hi és ben present—, i valors democràtics i de resistència. La mateixa educació esdevé un pols força violent contra els dos extrems; el passat, per tant, està sotmès a constants revisions i readaptacions per tal que s'ajusti a la idea, lleugerament utòpica, que cada grup, grecs i romans sense distinció, en tenen. Ara bé, la mateixa discussió constant sobre el passat, mirall inevitable, aporta un camp de comprensió per allò que s'esdevé durant l'Imperi.

BIBLIOGRAFIA

- CRIBIORE, R. *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 2001.
- FERRARY, J.-L. *Philhellénisme et impérialisme: aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédoine à la guerre contre Mithridate*. Roma: École Française de Rome, 1988.
- GAUTIER, Ph. «La citoyenneté en Grèce et à Rome: participation et integration». *Ktema*, núm. 6 (1981), p. 167-169.
- GRUEN, E.S. *Culture and Identity in Republican Rome*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- HEINRICH, A. «Graecia Capta: Roman Views of Greek Culture». *Harvard Studies in Classical Philology*, núm. 97 (1995), p. 243-261.
- MARROU, H.-I. *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*. París: Seuil, 1948.
- MOMIGLIANO, A. *Alien Wisdom: the Limits of Hellenization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- SARTRE, M. *Histoires Grecques*. París: Seuil, 2006.
- SCHEID, J. «Graeco ritu: A Typically Roman Way of Honouring the Gods». *Harvard Studies in Classical Philology*, núm. 97 (1995), p. 15-31.
- VEYNE, P. *L'Empire romain*. París: Seuil, 2005.
- VIDAL-NAQUET, P. «Du bon usage de la trahison». A: JOSÈPHE, F. *La guerre des Juifs*. París: Minuit, 1977, p. 9-115.